TGM: Bibó (1-4)
Mentalitás, alkat

Tamás Gáspár Miklós
Mérce, 2018. január 22.,

Mindannyian hálával tartozunk Dénes Iván Zoltánnak, aki – sok esztendős előkészítő műhelymunka után – most kiadta Bibó István munkáinak első kötetét. [1]

Ez a magyar műveltség jelentős eseménye. A hatalmas könyvben történetelméleti és a politikai lélektan körébe tartozó művek találhatók, a tárgyilag ide kívánkozó „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem" sajnos már nem fért be. De ez mellékes. Kitűnő alkalom ez arra, hogy a feledés purgatóriumában sínylődő Bibó-műveket újraolvassuk, és Bibó írásainak tükrében a saját történelmi pozíciónkat is szemügyre vegyük.

Kontextus

A legújabb kori magyar (pontosabban: magyarországi) história három kudarcot vallott forradalom (1945, 1956, 1989) köré rendeződik; kudarcukra rárakódik a posztumusz megtagadtatás, amely 1956 esetében a legfájdalmasabb. 1956 forradalmi jellegét majd' mindenki elismeri retorikailag, de világosan kifejtett és félreérthetetlen eszméit az utólagos értelmezés – minden oldalról – csak elfeledtetni igyekszik. Mindhárom forradalmi pillanat megítélésében a legsekélyesebb filiszteri előítélet érvényesül: vagy „naiv illúzió", vagy „hatalmi mesterkedés", minden forradalomról ezt mondja minden ellenforradalom.

A fölszabadulás, a forradalom, a rendszerváltás: mindez meg se történt, érzékcsalódás volt, vagy semmi se volt, az erő érvényesült, vagyis a „reálpolitika", lélekszám, fegyver, pénz: ezt mondja a reakció. (Kelet-Európában úgyszólván nincsenek konzervatívok, csak reakciósok vannak – a kettő nem ugyanaz.)

A mai közvélemény önmagának hazudik, mert fájdalmas elismernie, hogy más korszakok nemesebbek, nagylelkűbbek, merészebbek és eredményesebbek voltak, mint a jelenkor.

> **Nemcsak azt nem hiszi ez a közvélemény, hogy jöhet bármi jobb, hanem azt se, hogy valaha volt, lehetett vagy (legalább) lehetett volna bármi jobb az akkori mizériánál. A jelenkori *gondolattalanság* nem butaság. Pusztán reménytelenség.**

Az első eset a modernség kezdete óta, hogy a kapitalizmus teljesen betölti a láthatárt, rajta kívül nem észlelhető semmi, minden alternatívát visszagyömöszölnek az utópia bugyrába. Az, ami egykor a morális világ jobbik fele volt, erő és terv, az ma szubkultúrák enklávéiban vegetál – bár távoli inspirációként ott gomolyog múzeumok és könyvesboltok és színháztermek levegőjében.

Ki volt Bibó István?

Nem a származásáról és életrajzáról van szó. Ő maga mondta magáról, hogy a fejfáján ennek kell állnia: élt 1945 és 1948 között. Vegyük komolyan. Az antifasiszta népi (tehát nem nemesi és nem polgári) demokráciának nem ő volt az egyetlen védelmező és bíráló teoretikusa és vezető publicistája, csak a legnagyobb és legmaradandóbb – a vele egyedül egyenrangú, eszméket produkáló szereplője a kornak Révai József, aki egyszerre volt ideológusa és fő ellensége ennek a fura köztársaságnak. Bibó István nem marxista demokratikus szocialista volt (a szociáldemokrácia ekkor még dogmatikusan marxista volt, szemben az akkori kommunistákkal, akik szabadon és „pragmatikusan" játszadoztak osztályharcos, nacionalista és „totalitárius" retorikákkal, ahogyan a helyzet, hatalmi aspirációik és szovjet partnereik ezt szükségessé tették).

> **Mint tudjuk, az ő fő ellensége a *félelem* volt – rettegve és gyanakodva nem lehet demokratikus forradalmárnak lenni, ez nem naiv erkölcsprédikáció volt, hanem formaelv – , s ebben a korban ez azt jelentette, hogy mindennek**

ellenére nem félt a kommunistáktól, és erről a félelemről másokat is sikerrel lebeszélt.

Éppen emiatt oly bizalmatlan vele, oly szkeptikus iránta az antikommunista utókor, a (nem túl hősies) *utólagos antikommunizmus*.

Mi járhatott a fejében?

Ennek, mint minden politikai szövetségnek (amely lehet roppantul kritikus, mint az MKP és a Nemzeti Parasztpárt, de különösen Bibó esetében) az összetartó ereje az ellenfél természetében rejlik. Az ellenfél, akárcsak 1848-ban, a múlt volt. Annál is múltabb múlt, hogy a szövetségesek (az Egyesült Nemzetek) győzelme a Harmadik Birodalom fölött összeroppantotta a hagyományos struktúrákat Kelet-Európában. Demokratikus konszenzus volt a még mindig hűbéries nagybirtok megszüntetése (földosztás), az egyház gazdasági és politikai előjogainak megszüntetése (szekularizáció), a nagytőke hatalmának korlátozása (részleges államosítások széles szakszervezeti és igazgatási munkásjogokkal), a demilitarizálás, az általános választójog, az állami általános társadalombiztosítás, a világi, ingyenes közoktatás, a semleges, szakszerű közigazgatás, a faji törvények eltörlése, a nemi egyenjogúság, az alsóbb osztályok befolyása, plebejus vezetők kiválasztása gyors áterőltetésének a tekintetében: mindez a hagyományos uralkodó osztályok és állami elitek totális vereségét jelentette. Annak a szisztémának a végét, amely így vagy úgy, de domináns volt a Szent Szövetség, Metternich kora óta.

Magyarországot a háborúba nem a fasiszták hajtották bele (bár szorgalmazták a dolgot), hanem az arisztokrácia, a dzsentri eredetű hivatalnokság és tisztikar, valamint a városi középosztály. De az irredenta („országgyarapító") gondolatnak mások is hívei voltak, s a fő indok ez volt.

Trianon után mindössze két évtizeddel még annál is nagyobb katasztrófába sodorta bele Magyarországot ugyanaz az uralkodó osztály és ugyanaz a politikai garnitúra, s ezúttal is egy Szerbia elleni idióta és oktalan támadással. Szemügyre kellett hát venni, hogy milyen volt ez a társadalom, amelyben az egyetlen „*korszerű*" reformkísérletre csak a fasizmus vállalkozott volna (ezért is kerültek hozzá közel egy időre a népi írók, akik már lemondtak volt róla, hogy bárki segítsen a falun). Akár Szekfű, Bibó István azok közé tartozott, akik a „neobarokk" rendszerhez való visszatérést mindenestül elvetették – s ezáltal a magyar értelemben vett baloldalon jelölte ki örökre a maga helyét, s evvel még meg se kellett tagadnia korábbi munkásságát, mint Szekfűnek jórészt – , mert a magyar baloldal (egészen mostanáig, a huszonegyedik századig) első renden *antifeudális* volt (kellett hogy legyen), ha tetszik, ha nem. Bibó tudta, hogy a magyar demokrata mindenekelőtt az arisztokráciának és utódainak (a nemességnek, a tisztikarnak, a főtisztviselői karnak, a katolikus magas klérusnak) az ellenfele. (Ezt az arisztokratikus, rendi kozmoszt nevezi a mai közírászat – *canis a non canendo* alapon – „polgárinak", hogy a Horthy-rendszert amúgy liberálisan rehabilitálhassa, mintha az Krúdy, Kosztolányi, Márai rendszere lett volna. Vajha!…)

Félelmek és hisztériák

Bibó megkísérelte, hogy – mint más jeles emberek is [2] – szerteszét elemezze ezt a múltat, különösen azt, ami a két világháború között történt Európában.

Az eredmény – újraolvasva – sajnos eléggé kiábrándító. Bibó az 1930-as évek közép-európai jelenkortörténet-írása és publicisztikája nyomán próbálta a fasiszta hatalomátvételhez, a világháborúhoz és az összeomláshoz vezető utat fölvázolni, a „nemzeti jelleg" akkortájt divatos (születésükkor is elavult) elméleteiből kiindulva. Az új kiadásban „Az európai egyensúlyról és békéről" [1942-1944] c. részben elrejtett híres kézirat, „A német hisztéria okai és története" (544-558), de számos rokona is egyebütt „a nagy kollektív tébolyokat", „megbolondulásokat" és „hisztériákat" tébollyal, bolondsággal és hisztériával magyarázza.

Ezeket a zűrzavar miatti zűrzavar okozta volna – mindeközben persze a lángelme villanásai észlelhetők. Persze nem okolhatjuk Bibó Istvánt, mert még nem olvasta akkor a téma későbbi klasszikusait [3], de azért megemlíthetjük, hogy kikövetkeztethető forrásai eléggé harmadrendűek, különösen a nála sokkal gyöngébb Guglielmo Ferrero volt rá rossz hatással (a Magyarországon divatos Huizinga, Ortega, Röpke stb. befolyásáról ne is szóljunk). A nem teljesülő „nemzeti célok" frusztrációja, a krízisekben a „láthatatlan" (többnyire képzelt vagy konstruált) ellenség lidérce játszik még itt szerepet, meg a történeti szociológia által jól ismert, nagy megrázkódtatások idején pánikká fokozódó státusz- és presztízsféltés.

A nehézség itt az többek között, hogy Bibó István – akárcsak a magyar kultúra sok jelentős alakja – mentalitástörténeti vázlataiban teljesen mellőzi a *nagy* filozófiát, akár mint ihletést, akár mint kortörténeti dokumentumot, ami Németország és Nyugat-Európa esetében teljes képtelenség. Ezt a tulajdonságát végig megőrzi, bár 1945 utáni munkái összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalúak, mint a korábbiak. (Az új ihlet a demokratikus kísérlet.)

Természetesen jól tudja, hogy korának legfontosabb dilemmája a szocializmus kérdése, erről így emlékszik meg egyik kései, az európai társadalomfejlődésről szóló fejtegetésében (1971 körül):

„Valójában a liberalizmus is és a szocializmus is a szabadságprogramok… megvalósítására irányul: a liberalizmus a születési privilégiumokkal szembeni…, a szocializmus a vagyoni privilégiumokkal – melyek egyben születésiek is – szemben való szabadságprogramot jelenti. […] Azáltal, hogy a marxizmus ebből két külön fejlődési fázist csinált, és a liberalizmust és a szocializmust szembeállította egymással […], manapság az az ember, aki a szabadságprogramot komolyan veszi […], sem liberálisnak, sem szocialistának nem vallhatja magát", vagy „liberálisnak is és szocialistának is kell vallania magát" (349).

Semmi nyoma nincs annak, hogy Bibó valaha Marxot olvasott volna, a marxizmusról szóló terjedelmes tanulmányfejezetei a korabeli kommunista zsurnalisztikát fogadják el autentikus forrásként, ezt viszont remekül bírálja – de abban a hiszemben, hogy Marx (nem létező) osztályharc-elméletét cáfolja meg. Szabadságtörténeti nézeteit – „a

szabadság kis köreit” – kompetens szakemberek szerint Hajnal Istvántól merítette [4], aki a szabadságot a középkori „kiváltságok” általánossá válásának lassú folyamatából eredeztette. Ez igaz, csakhogy ez nem Hajnal István saját gondolata, hanem a konzervatív német történetírás – angol romantikus forrásokból csörgedező – közfölfogása, amely a szabadság történetéből kihagyná az enciklopédistákat, a philosophe-okat, még Rousseau-t és Kantot is, mindközönségesen tehát a fölvilágosodást és a francia forradalmat. (Ennek sokkal szubtilisabb verziója Max Weber kálvinista/kapitalista párhuzama zseniális és hírneves művében, 1905.) Hajnal és Bibó közvetítésével ez az antimodernista szabadságfölfogás tovább él Magyarországon, pl. a „civil társadalom” félreértéseken alapuló mítoszában, a skót fölvilágosodástól és Hegeltől gondosan megtisztított, elvont formában. Ugyaninnen származik Szűcs Jenőnek az „Európa három történeti régiójáról” szóló elmélete, amelynek a befolyását korábban „kárhozatosnak” neveztem, s amely úgyszintén a kalapos király kísértetével küzd (abszolutizmus, nemzetek fölötti államszerkezet, racionalizmus), akárcsak szinte az egész magyar (és a régi német) történetírás.

[1] – Bibó István *Összegyűjtött írásai 1. Az európai politikai fejlődés értelme*, s. a. r. Dénes Iván Zoltán, h. n. [Bp.]: Kalligram, 2016, 1107 lap, 8000 Ft. Mivel ez nem könyvbírálat, a kiadás elveivel és módszereivel nem vitatkozom. A publikáció ténye (a harmadik összkiadás-kísérlet) önmagában jelentős és üdvözlendő. A kiadás előzménye a Bibó István Szellemi Műhelynek az Argumentum kiadónál megjelentetett sok kötetes, kommentált Bibó-sorozata. Itt megemlíteném még Dénes professzor historiográfiai munkái közül a Szekfű Gyuláról írott érdekes tanulmányokat.
[2] – Szekfű Gyula: *Forradalom után* [1947], szerk. Glatz Ferenc, Labányi Ágnes, Bp.: Gondolat, 1983 (részletei letölthetők innen); Csécsy Imre: „Értelmiség és polgárság a demokráciában” [1947], in: Csécsy: *Radikalizmus és demokrácia*, szerk. Valuch Tibor, utószó: Szalai Pál, Szeged: Aetas, 1988, 205-229
[3] – Lásd pl. Fritz Stern: *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of Germanic Ideology*, Berkeley: University of California Press, [1961] 1984, kül. a Moeller van den Bruck-fejezet (183-266); George L. Mosse: *The Crisis of German Ideology*, New York: Grosset & Dunlap, 1964; Karl Löwith: *Von Hegel zu Nietzsche*, Stuttgart: Kohlhammer, 1964 (angolul letölthető innen); Ralf Dahrendorf: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, München: Piper, 1965; Peter Gay: *Weimar Culture: The Outsider as Insider*, London: Secker & Warburg, 1968. S ezek csak azok a közismert művek, amelyeket Bibó régebbi kommentátorai használhattak volna.
[4] – Vö. Lakatos László: „Az eredeti felhalmozás” [a cím megtévesztő], *Eszmélet* 116, 2017. tél, 196 skk.

TGM: Bibó (2): Magyar alkat

Tamás Gáspár Miklós
2018. január 29.

A Bibó számára tűrhetetlen politikai magatartás lelki lényege az, hogy a kollektív félelem akaratlanul magára zúdítja azt, amitől fél.

Félelmek: a kommunisták és a reakció

Amikor a reakció fél a kommunistáktól (1945-47), akkor evvel fölidézi a „direkt akciót” (az intézményeken kívüli, de az intézmények belsejéből irányított erőszakot), holott a kommunisták nem akarnak 1919-et, azaz „proletárdiktatúrát”.

Amikor a kommunisták azt látják, hogy a reakciósok (konzervatív úriemberektől szélsőjobboldali nacionalistákig) a kommunisták ellen a nem kommunista, ám

demokratikus többséghez (a kisgazdapárthoz) csatlakoznak, nem lévén saját pártjuk, akkor megrémülnek tőle, hogy visszatér a „fasizmus”, nem látnak mást, csak „egyetlen reakciós tömeget”, amelyet meg akarnak osztani és megfosztani a képviselettől, akkor fölidézik az 1945 előtti antikommunizmust és ellenforradalmiságot, amelytől rettegnek, s amely e rettegés nélkül erőtlen lenne.[1] Ezért a kommunisták a kisgazdapártot – azaz nemcsak a valódi reakciót, hanem a nem marxista demokratákat, a mérsékelt konzervatívokat, keresztyén liberálisokat stb. is – támadják.

Evvel pedig a kor az ország sorskérdésévé a „*pro* vagy *kontra*kommunisták” problémát tette. Az erős, energikus, elszánt, szervezett, de számszerű kisebbségben lévő kommunisták, akik csak a saját vezetésükkel tudták elképzelni a „népi demokráciát”, emiatt megkísérelték, hogy erőpróbát kényszerítsenek ki az általuk irányított rendőrség (s kimondatlanul persze: a Vörös Hadsereg) segítségével.

Ezért életfontosságú, hogy a reakciót: az „úriemberek” uralmát, a rendi társadalmat, a szociális gőgöt, a parasztmegvetést megtestesítő úri múltat elvető gazdatársadalmat, polgári értelmiséget, antifasisztákat stb. *megkülönböztessék* a reakciótól.

Ezért javasolja Bibó István, hogy az akkor még minden pártot magába foglaló (nagy)koalíció centrumában a két balközép erőnek – a Nemzeti Parasztpártnak és a Szociáldemokrata Pártnak – kellene állania. (Természetesen az akkori balközép erők programja ma szélsőbaloldalinak számítana.)

Tudni való, hogy a második világháború utáni első években (rövid távon) sem a Szovjetunió, sem a kelet-európai kommunista pártok nem voltak elszánva az egypártrendszerű, terrorisztikus diktatúra bevezetésére; beérték volna a szovjet befolyás garantálásával, vegyes gazdasággal, korlátozott egypártrendszerrel.[2]

Úgy látszik, a „fordulatot” világpolitikai tényezők gyorsították föl (amerikai atombomba, Marshall-terv, német kérdés, Tito). A kelet-európai szovjet csatlóspártokat meglepetésként érte, de a diktatúrás fordulatot fegyelmezetten, hatékonyan végrehajtották (nem mintha korábban ne törekedtek volna elhatározó befolyásra). Az 1948 előtti vitákra azonban még nem lehetett hatással.

Bibó, a parasztpárt balszárnya – és a szociáldemokrácia – azonban nem lehetett a cselekvési szabadság teljes birtokában, mert bár (a kommunista párttól eltérően) demokráciát akart, nem volt hajlandó engedményeket tenni az úri rend maradékainak (a kommunista párttal megegyezően), és ez kijelölte az útját a baloldalon, amelynek messze a legdinamikusabb és legcéltudatosabb része az MKP volt. Bibó javaslata a balközép autonómiájának megőrzésére jellegzetes.

„Koalíciós erkölcs”

„A központi baja azonban az egész koalíciónak… az, hogy nincs erkölcse*, enélkül pedig koalíció tartósan lehetetlen. Nem is olyan fontos, miféle*

erkölcsi kódex az, fő az, hogy legyen. Lehet a kaszinói túlzott előzékenység és tüntető becsület erkölcse, lehet a megbízható üzletember erkölcse – ma leginkább erre volna szükség – , és lehet a kollektivista testvériség erkölcse, csak az kell, hogy lehessen rá számítani. Vagy azt mondjuk egymásnak, hogy »számíthatsz reám, kérlek alássan«, vagy azt mondjuk, hogy »ilyen és ilyen teljesítmények fejében ennyi meg ennyi százalékos engedményt adunk, s azt álljuk is«, vagy azt mondjuk, hogy »a nagy kollektív célért életünket és vérünket«, de vagy így, vagy úgy, valaminek kell lennie, ami a szimpla célratörés nyerseségét enyhíti…”[3]

A kommunista párt erőteljes megjelenése sok helyütt az európai kontinensen másoknak is problémákat okozott a nem kommunista baloldalon. Természetesen másként merült föl ott, ahol a párt az antifasiszta ellenállás fő ereje volt, mint Francia- és Olaszországban, illetve Jugoszláviában. Ott legitimitása nem volt kérdéses, azt kellett megnézni, hogy *szocialista* szemszögből mi az értéke. [4] Hogy mi az értéke a várva várt antikapitalista forradalom szemszögéből. Ez természetesen nem Bibó István látószöge. Neki a nagybirtokos arisztokrácia és a hivatalnoki-jogászi-katonai elitté modernizált dzsentri által dominált *rendi* Magyarországgal volt dolga, amelyet az akkori nem kommunista baloldallal összhangban népi (plebejus) demokráciával, kisparaszti mezőgazdasággal, államosított nagyiparral és bankrendszerrel, fejlett társadalombiztosítással, vállalati és területi népi önkormányzattal, átfogó népi-világi kultúrával és a munkásnépre kiterjedő szellemi fejlődéssel, a kasztos egyenlőtlenség és az úrtisztelet radikális fölszámolásával akart fölváltani – egyetértésben a népi írókkal, a radikális párttal és a szociáldemokráciával. (Persze a nézeteltérések is kiderültek hamar: a németek kitelepítésével szociáldemokrata, kereszténydemokrata, radikális és szocdem értelmiségiek fordultak szembe, parasztpártiak és kommunisták *nem*. Szóval a nacionalizmus ezúttal is vízválasztó volt, de nem a jobb- és baloldal között, hiszen akkoriban jobboldal alig volt, bármit mondott is erről a *Szabad Nép*.)

Annyira nem a szocialista forradalom volt napirenden, hogy az MKP ismételten kinyilatkoztatta: a magántulajdon szentségének elvi alapján áll (retorikája sokkal jobboldalibb volt, mint a szociáldemokráciáé), és elvégre a kommunista Nagy Imre volt „a földosztó miniszter”.

Reformszövetségek, reformellentétek

A Horthy-korszakban ugyan fejlődött a tőkés gazdaság, de társadalmilag és kulturálisan idegen testként állt külön a neobarokk Magyarországon: mind a tőke, mind a munka, mind a burzsoá, mind a proletár (a tizenkilencedik századi városi munkásság német vagy németül beszélő szláv és zsidó volt, bár mára el is felejtették, hogy volt zsidó proletariátus és kisiparosság) „nem magyar”-ként tartatott számon, főleg zsidóként vagy „osztrákként”.[5]

A „magyar” kapitalizmust mindig államkapitalizmusként képzelték el a jobboldalon Imrédy Bélától a mai orbánista ideológusokig; ám eddig a magyar államkapitalizmus csak a Kádár-rendszerben ért el sikereket. 1945-

ben az „újjáépítés", az „iparosítás" és a „fejlesztés" programjai egyszerűen zárójelbe tették a tulajdonformákat, kivéve a késő kvázihűbéri agrárbirtokosság tulajdonát, amelyet – az elmaradt polgári forradalom miatt – a „népi demokráciának" kellett likvidálnia.

Ez volt a „szociális" alapja a kommunista párt és a népi írók, a népi mozgalom stratégiai szövetségének, amelyet az SZDP már az 1930-as évek óta mély gyanakvással nézett. Az SZDP az urbánusokat támogatta, a fő urbánus – a kommunistáktól elszakadt, de marxista József Attila – nemcsak a *Szép Szó* szerkesztője volt, hanem a *Szocializmus* publicistája is.

A szociáldemokrácia a népiek helyett a „haladó polgársággal" (többségében persze zsidókkal) óhajtott szövetkezni, evvel is összefügg az, hogy a fasiszta közelmúlttal szemben a legkíméletlenebb a *Haladás* c. lap volt[6], amelyet radikálisok szerkesztettek, de szociáldemokraták írtak, pl. Ignotus Pál és Faragó László, s amely kiváltotta az MKP és más nacionalisták legmélyebb gyűlöletét. [7] A kommunisták ekkor közismerten nemcsak a németellenes nacionalizmussal, hanem az antiszemitizmussal, sőt: az anti-antifasizmussal is kacérkodtak. (Ignotus Pál írta később, mennyire szerette volna, ha Bibó az SZDP-ben munkálkodott volna, de – teszi hozzá kesernyés mosollyal – így legalább a Rákosi-korszakban nem csukták le vagy telepítették ki, mint a szocdem – kíméletlenül, doktrinéren antifa – értelmiségieket.)

Mindezekhez Bibó Istvánnak nem volt semmi köze, ő éppenséggel az indulatokkal, félelmekkel, *ressentiment*-nal, haraggal és bosszúvággyal szemben a tisztázó igazmondás és ugyanakkor a toleráns bölcsesség hőse és szentje volt. Ebben a demokratikus világlátásra és érzületre, továbbá a *common sense*-re támaszkodott (ez kicsit több, mint a „józan ész"), neki mindenfajta elmélet elvakult rögzöttséget jelentett, ami akadályozza a rugalmasságot, az ítélőképesség és a tiszta valóságszemlélet érvényesülését, az erkölcsi phronésziszt.[8]

A félelmi múlt

Innen kell nézni Bibó sok tekintetben éleslátó – sőt: *clairvoyant* – mentalitástörténeti, s hogy a korszak divatterminusával éljünk, „nemzetkarakterológiai" munkáit. „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága" (1946)[9] megmutatja, hogy a hadiszerencse és a birodalmi alakulások ellenére nagyjából épen maradtak a középkori nációk, amelyek a Habsburg-monarchia összeomlása után természetes életükre ébredtek, mint a lengyel, magyar, cseh nemzet. Ugyanakkor a torz körülmények között fölébredt nemzeteszme, amelynek nyomán összeütközött a területi és az etnokulturális elv, s amelyből keletkezett – különösen az első világháború utáni, Párizs környéki békék miatt – az allogén kisebbségek által instabillá tett nemzetállamok válsága, illetve a német és magyar esetben a határrevízió és a *revanche* mint nemzeti cél, a természetes alakulásnak legalább annyira akadálya, mint beteljesülése lett. Ezáltal mind Csehszlovákia, mind Lengyelország, mind Nagy-Románia, mind Jugoszlávia a két háború között reprodukálta a Habsburg-monarchia nemzetiségi problémáit, osztrák nemzet nem jött létre (az ausztriai német nacionalizmus – a baloldalon is! – az *Anschluß* pártján volt és maradt), Németország és Magyarország pedig belemerevedett az irredenta attitűdbe. Ebből evidens módon következett az újabb háború veszedelme. Mindezt a politikai vakság, gyanakvás, gyűlölködés, kölcsönös

félelem, elvadult hatalmi gondolkodás közbejöttével kihasználta az egyébként már nem nacionalista (hanem rasszista) szélsőjobboldal, az ismert eredménnyel.

Itt mutatkozik meg a maga szépségében Bibó intuitív politikai tehetsége. Vegyük ezt a megtévesztően egyszerű, zseniális leírást:

„Mindhárom [Lengyelország 1772-1794, Magyarország 1825, Csehország 1918-1938] egy ideig azzal a hiú reménnyel áltatta magát, hogy a demokrácia és a szabadság összekapcsoló ereje *fogja a szétgravitáló lakosságot egységbe kovácsolni. Ezt a reményt mindenütt a francia fejlődés nagy példája éltette, ahol a nagy forradalom hatalmas élménye oly sikerrel kapcsolt be más nyelvű kisebbségeket az egységes nemzeti tudatba. Azonban a francia példakép mögött kétezer éves kultúrfejlődés, ezerötszáz éves politikai keret, ezeréves központi hatalom, ötszáz éves nemzeti öntudat és a nagy* francia *forradalom presztízse állottak. Ezt a példát akarták utánozni a hosszú tetszhalálból felébredt s a puszta létezés nehézségeivel küzdő kelet-európai államok. Így a demokrácia egybeforrasztó erejébe vetett reményük természetszerűen hiúnak bizonyult, és bekövetkezett* Lengyelország teljes felosztása, a magyar szabadságharc 1849. évi bukása és Csehszlovákia 1938-39. évi katasztrófája.*”*[10]

Illúzió, öncsalás, szervetlenség, a történeti érzék hiánya, mesterkélt mintakövetés: Bibó István – és tőle annyira idegen magyar auktorok: Szabó Ervin (gondoljunk ’48-as könyvére[11], a *Társadalmi és pártharcok*ra), Szekfű Gyula, Németh László – egybecsengő ítélete (de sok tekintetben még a Jászié is). Ám egyedül Bibónak ez a lényegi mondanivalója, nemcsak történeti ítélete.

> **Semminő bűnért nem lakolunk meg annyira, mint a helyzetre nem illő fogalmi szerkezetek erőltetéséért, a strukturális-históriai süketségért, a történelmi újdonság és sajátszerűség föl nem ismeréséért, a valóságérzék (ami azt jelenti: a mindenkori konkrét különösség meglátása) hiányáért, ami az egyik oka az erőszakosságnak és a bürokratikus, kultúraidegen elnyomásnak.**

Ennek a kiemelése az egyik fő érdeme a kétségtelenül nem tökéletes bibói analízisnek. Ebben viszont tagadhatatlanul igaza van. Az ő nézőpontjából még Szekfű és Németh László utópiája (a sajátságosan „magyar”, az idegen-doktrinér vezéreszméktől független, építő és népbarát elitek kinevelése) is elvont és mesterkélt. Bibó – persze a fasizmus és a végső összeomlás ördögi leckéjén átesve (a többi idézett írástudó azelőtt írt, hogysem ezt tudomásul vehette volna) – elvetette mind a délibábos csodaszereket, mind „a hamis realizmust” (pláne ha a kettő egybeesett, mint Szekfűnél).

Itt persze közbe kell vetnünk, hogy a sajátos „magyar tragédia” egyik fő eleme az, hogy a progresszív-modernizáló rendszabályok szinte mindegyikét a néptől idegen, nemzet fölötti instanciák léptették életbe, II. József császár türelmi pátensétől és egyéb lényeges

reformjaitól a ’48-i forradalom által elszabotált jobbágyfölszabadítás Bach-korszakbeli, „önkényuralmi” végrehajtásáig, a dinasztia kísérletéig a demokratikus (általános, egyenlő és titkos) választójog bevezetésére mintegy államcsínnyel, alkotmányellenesen az ún. darabontkormány idején (az udvart és a hadsereget ebben a teljes akkori magyar baloldal, Ady is támogatta), a sztálinisták és a demokraták összefogásával megvalósított földosztásig (háttérben a szovjet hadsereggel), amelyet már Berzeviczy Gergely (1763-1822) követelt[12] – majd a Széchenyi szorgalmazta fejlesztés-iparosításig a „létező szocializmus” korában, és í. t.

A valóságos népmozgalmak (vagy a hiányuk) és a „fölülről-kívülről” kierőszakolt reformok („haladás”) ellentéte Bibó István szerint „az eltorzult magyar alkat” egyik fő oka. A Bach-korszak „haladó reformjait” is kiválóan elemzi:

> *„…Ez a megbizonytalanodott abszolutizmus a II. József rendiségellenes, reformer és felvilágosodott abszolutizmusának a sivár, bürokratikus és klerikális árnyéka volt csak, lebonyolította a* jobbágy*felszabadítást, de a* társadalmi *felszabadulási folyamat továbbfolytatásának a legkisebb szándéka nélkül, modernizálta és egyes rendi maradványoktól megtisztította az* állami *kormányzatot, de a* társadalom *rendi hierarchiájának az érintése nélkül, leintette a* nemzeti *torzsalkodásokat, de a* népek *felszabadulási igényeinek a legkisebb elismerése nélkül.”*[13]

Az a Szekfű által is leírt helyzet, amelyben a magyar köznemesség, majd a polgári középosztály is azt hitte, hogy a Monarchiát lebírhatatlan európai-nagyhatalmi érdekek tartják életben, másrészt pedig a Monarchia katonai-adminisztratív ereje nélkül nem lehet elnyomva tartani a magyarországi nemzetiségeket, beletörődéshez és öncsaláshoz vezetett (a nemzetiségek emancipációja/elszakadása a háborús vereség nélkül is bekövetkezett volna a Monarchia keretében, méghozzá Bécs egyértelmű támogatásával: a Habsburgok 1848/49-ben összefogtak a magyarországi-erdélyi nemzetiségekkel és a horvátokkal, később is ellenezték a Tiszák nemzetiségi politikáját, s csak a magyar ellenállás miatt pártolták félszívvel [bár teljes szívvel pártolták volna, ha lehetett volna] František Palacký ausztroszláv-trialista és a román Aurel C. Popovici összbirodalmi-föderalista javaslatait.)

Öncsalás, illúziók, vakság, etnikai önzés, hamis arisztokratizmus, a kelet- és közép-európai környezetet illető tudatlanság, félreértett (leegyszerűsített, nem honosított) nyugati modellek, a parasztság magára hagyása és kegyetlen kizsákmányolása, az értelmiség zömének népidegensége, beteges hazudozás, a nemzeti érdekek rövidlátó vagy hamis megítélése, kóros külpolitikai impotencia – „az eltorult magyar alkat” és a „zsákutca” megannyi aspektusa, amelyhez persze hozzátartozik az is, hogy a nemzet soha nem hallgat nagyjaira, így Bibóra se. (Pedig Bibó elég eklektikus volt: hatott rá a konzervatív Hajnal István és Magyary Zoltán, a liberális Hans Kelsen és Horváth Barna, a népi marxista Erdei Ferenc [rossz jellem, de nagy tudós] – nem szólva Németh Lászlóról – , akikkel szemben nem volt kritikátlan.)

Ilyen alkatú „államalkotó” nemzeti középosztálynak kellett szembenéznie Hitlerrel és Sztálinnal.

[1] – „A magyar demokrácia válsága” (1945), in: Bibó István *Összegyűjtött írásai*, s. a. r. Dénes Iván Zoltán, Bp.: Kalligram, 2016, 744-822. (Az írás – itt is publikált – vitájában Lukács György, a nagy gondolkodó, a világhírű tudós rosszhiszemű, álnok és kezdetleges hozzászólása [795-811] a föltűnő. Ebben az összefüggésben, ilyen ellenfelekkel Bibó csakugyan naivnak tetszik. Pedig nem volt az.)
[2] – Vö. Bence György, Kis János: „Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás”, in: *Bibó-Emlékkönyv, I*., [kézirat/szamizdat, 1979], Bp./Bern: Századvég/Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, 386-403. (Ez a kitűnő tanulmány nemcsak a „koalíciós időszakról” szól.)
[3] – Bibó: *i. m*., 785.
[4] – Vö. Maurice Merleau-Ponty: *Humanisme et terreur. Essai sur le problème communiste*, Párizs: Gallimard, 1947; Jean-Paul Sartre: „Les Communistes et la paix” (ezt a *Les Temps modernes* közölte folytatásokban, 1952-54, majd a *Situations* VI. kötetében jelent meg, Párizs: Gallimard, 1964). Lásd erre Merleau-Ponty: *Les Aventures de la dialectique*, Párizs: Gallimard, 1955, ahol Sartre írásával is vitázik. (Vö. még Albert Camus: *L'Homme révolté*, Párizs: Gallimard, 1951; magyarul: *A lázadó ember*, ford. Fázsy Anikó, 2. kiad., Bp.: Nagyvilág, 1999.)
[5] – Erről nagyon pontosan számol be Szekfű Gyula *Három nemzedék* c., máig óriási hatású művében (1920), bővített kiadás: Bp.: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1934 (reprint: ÁKV-Maecenas, 1989). Róla még lesz szó. (A kései Szekfűről Standeisky Éva írt érdekesen *Demokrácia negyvenötben* c. könyvében, Bp.: Napvilág, 2015. Egyáltalán nem értek vele egyet, de ajánlom az olvasónak.)
[6] – Arcanum DVD-n elérhető: https://www.arcanum.hu/hu/product/Haladas/.
[7] – Az irányzat tipikus, kőkemény terméke: Horváth Zoltán: *Hogy vizsgázott a magyarság?* Bp.: Népszava, 1945.
[8] – Ebben rokona az általa hevesen utált – mert labanc, habsburgista, arisztokratapárti – Szekfűnek. Amit Szekfű széchenyiesen „magyar”-nak tekint, az a végső realizmus: a nemzet védelme, amelynek nem határozzuk meg a körvonalait; a kompromisszum és a makacs önvédelem pragmatikus elegye; a nemzeti előny forszírozása a lehetőség határáig; a népi elemek fölemelése a nemzeti elit által (ha lehet); minden „konstrukció” (monarchia, parlament, demokrácia) és doktrína (liberalizmus, szocializmus, protestantizmus) bizalmatlan kezelése. Ez odáig megy, hogy a – sokak szerint – legnagyobb magyar történész közömbös hőseinek eszméi iránt; a Deákot, Eötvöst, Keményt mélyen átható liberalizmusról gyerekes szamárságokat ír; azt képzeli, hogy a fölvilágosodás a francia forradalom *után* következik (a fölvilágosodás egyébként is a Horthy-korszak értelmiségének vakfoltja; büszke jelvénye a filozófiaellenesség majdnem minden irányzatban). Eötvös elméleti műveit irrelevánsnak tartja, mert mintegy *túl magas* színvonalúak. Kineveti egyik legkedvesebb könyvemet, amely évtizedek óta az ágyam melletti polcon fekszik – Szalay László: *Statusférfiak' és szónokok' könyve* (Duport, Fox, Pitt, Mirabeau, Chatham, Guizot, O'Connell, Thiers), Pest: Heckenast Gusztáv, 1847: gyönyörű munka pedig – , amelyet bizonyíthatóan nem olvasott (szerintem Eötvös *Reform*ját [Lipcse, 1846], letölthető innen: http://mek.oszk.hu/05300/05343/html/ se tartá soha a kezében; kikacagja a fogházjavításról Lukács Móriccal írott munkáját [Pest: Heckenast, 1842] (http://mek.oszk.hu/12400/12406/), és ennek köszönhető Kölcsey iránti teljes értetlensége is. Egyáltalán nem érti, hogy miért kellett a kor nagyjainak (ld. még korábban pl. Joseph Freiherr v. Sonnenfels: *Über die Abschaffung der Tortur*, Zürich, 1775) a büntetések humanizálására fecsérelniük az idejüket. Ez nem gyakorlatias, szemben a Lánchíddal és a lóversennyel. Ami ellen egy életen át harcol – a liberalizmussal viaskodik, akár Bibó a marxizmussal – intellektuálisan csöppet se érdekli, akárcsak Bibót a marxizmus. Ugyanakkor döbbenetesen jó intuitív észrevételei vannak, s persze ott a legjobb, ahol saját személyes benyomásaira támaszkodhat. Ám gondolatok *qua* gondolatok meg se érintik. (Vö. Németh László: *Szekfű Gyula*, Bp.: Bolyai Akadémia, 1940, eredetileg a *Tanú*ban, 1932 és 1935 között. Az egyik legizgalmasabb magyar polémia.)
[9] – Bibó: *i. m*., 824-890.
[10] – Bibó: *i. m*., 843.
[11] – Rendes marxista könyvbarátoknak megvan mind a három kiadás: Jászi Oszkár bevezetésével, Bécs: Bécsi Magyar Kiadó, 1921; Horváth Zoltán előszavával, Bp.: Népszava, 1948; Szabó Ervin *Történeti írásai*, s. a. r. Litván György, Bp.: Gondolat, 1979, 239-582.
[12] – Vö. K. Havas Géza: „Egy falukutató a XIX. században: Berzeviczy Gergely” (1941), in: K. Havas: *Talpra, halottak!,* szerk. Kenedi János, Bp.: Gondolat/Nyilvánosság Klub/Századvég, 1990, 94-98.
[13] – „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” (1948), in: *Bibó István Összegyűjtött munkái, 1*., s. a. r. Kemény István, Sárközi Mátyás, bev. Szabó Zoltán, Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981, 260. (Meglepően hasonló elemzés a meddő reformkísérletekről a Bibótól távol álló *Szép Szó*ból: Gáspár Zoltán: „Konzervatív alkotmányreform vagy demokratikus átalakulás?” [1937], in: Gáspár: *Közjogi villongások*, s. a. r. Kenedi János, Bp.: Gondolat/Nyilvánosság Klub/Századvég, 1990, 97-109.)

TGM: Bibó (3): Zsidókérdés

Tamás Gáspár Miklós
2018. február 5.,

Állítsátok az emléket hideg ésszel azoknak,

Kikre az életben nem vala gond s ügyelet.

Vörösmarty, 1851

Bibó Istvánnak a zsidókérdésről írott híres tanulmánya – vagy inkább: esszéje – minden mástól különbözik, amit a témáról írtak.

Holokauszt fasizmus nélkül

Ennek az oka, ha meggondoljuk, elég egyszerű. Magyarország az egyetlen hely ebben a történetben, ahol a Harmadik Birodalom és a helyi állam együttműködése a zsidók elpusztítása „terén" anélkül ment végbe, hogy ez a helyi állam fasiszta lett volna. Az összes megszállt és/vagy náci szövetséges országban a kollaboráns államberendezkedés fasiszta jellegű volt, még Romániában is, ahol a diktatúrát bevezető dinasztia és a hadsereg ugyan leverte a Vasgárdát és meggyilkoltatta a vezetőit (több hullámban), de végül a vezérkar szövetséget kötött a fasisztákkal és hibrid parancsuralmat vezetett be. Valami ehhöz hasonló ment végbe az ún. *„État Français" (famille, travail, patrie!)* területén is az agg Pétain marsall vezérlete alatt, az északi megszállt területen azonban a francia háborús adminisztráció tisztán fasiszta jellegű volt. Ne feledjük, hogy az *Action Française* volt – még az első világháború előtt (1899) – az első voltaképpeni fasiszta mozgalom.

Magyarországon ugyan voltak fasiszták, náci szimpatizánsok és ügynökök a kormányban és a fölső államapparátusban (Imrédy például), de

az állam jellege alapvetően nem változott meg 1944. október 15-éig, Szálasi hatalomátvételéig.

A Horthy-korszak konzervatív volt – mind a félénken félliberális, mind a szélsőjobboldali reformkísérletek elbuktak vagy elmocsarasodtak – , a hatalmon lévő osztálykoalíció, a tisztikar és a főleg nemesi (dzsentri) eredetű fölső tisztviselőréteg szélsőjobboldali értelemben se volt „forradalmi". Magát hivatalosan „ellenforradalmi" rendszernek nevezte, fő jellemzője a forradalomtól való rettegés volt.

A rendszerint éles szemű megfigyelő Bibó, aki ezt a miliőt kitűnően ismerte, azt állítja, hogy „a keresztyén-úri középosztály" meg volt róla győződve, hogy *a nép kommunista* a szíve mélyén.

Gömbös kísérlete – ő már mint a „szegedi gondolat" egyik radikális képviselője, korai náciszimpatizáns, nemzetközi fasiszta összeesküvések és merényletek cinkosa – a szó fasiszta értelmében „forradalmi" lett volna céljait illetően (még a földbirtokos arisztokráciával és a banktőkével is szembefordult volna), de eszközei teljesen

hagyományosak voltak: „fölülről”, a hagyományos elitek igénybevételével, a kormánypárt választókerületi szervezetein keresztül „csinált” volna fasizmust, ami autentikus, alulról jövő, a szocializmust utánzó tömegmozgalom nélkül lehetetlen. Nem is lett belőle semmi. (Maga is megtorpant félúton.)

Quieta non movere – ez volt, az irredenta kivételével, a Horthy-rendszernek, mint minden konzervatív szisztémának, az alapelve.

Ugyanakkor a konzervatív rendszerek másik alapelve: a múlthoz való ragaszkodás, súlyos belső ellentmondásokba keverte. Ugyanis a múlttól a Monarchia megszűnése és Trianon miatt el volt vágva.

A Bibó István elemzéseiben megszokottan fölbukkanó hazugság- és félelemkomplexum 1918 előtt arra vonatkozott, hogy az uralkodó osztály meg volt győződve róla, hogy Magyarországot el kell különíteni Ausztriától (a magyar jelleg fönntartása végett), ugyanakkor szövetkezni kell Ausztriával katonailag és gazdaságilag, hogy a növekvő lélekszámú „idegen” nemzetiségeknek vagy a túlsúlyától, vagy az elszakadási törekvéseitől megmentsék az országot (ugyancsak a magyar jelleg fönntartása, „a történelmi Magyarország” megóvása vagy újjáteremtése végett). Ezért volt a függetlenség („perszonálunió”) és a közös („dualista”) állam híve egyszerre, füllentve mindenkinek és önmagának. A szociáldemokráciától is főleg azért félt az uralkodó osztály, mert közömbösnek tartotta (jórészt, de nem teljesen joggal) a magyar szupremácia védelme tekintetében.

A magyar tekintélyi állam önellentmondásai

Tehát „az úri Magyarország” meg akarta változtatni a versailles-i-trianoni békeszerződések által kialakított európai rendet (ami nem konzervatív szándék), amiben csak Németország lehetett a szövetségese, másrészt pedig korlátoznia kellett (a legtöbb vonatkozásban törékeny) uralmával szembeni ellenerőket – itt a katolikus szélsőjobboldal („a latin fasizmus”) minden árnyalatával egyetértésben – , s mind a liberális kapitalizmust, mind a történelmi szocializmust el kellett nyomnia. Szemben azonban Salazar, Franco, Dollfuss, Pétain stb. „rendi államaival”, a Horthy-állam nem változtatott, Gömbös és Imrédy „hivatásrendi” elképzeléseiből nem lett semmi.

S így a zsidók elleni korlátozó intézkedések a „numerus clausus”-tól (amelynek megfelelőit pl. Romániában szintén „polgári” kormány léptette életbe, de amelynek a magyarokra való kiterjesztését – „numerus Valachicus” – csak a fasiszta mozgalmak, főleg a diákmozgalmak követelték) az ún. zsidótörvényekig nem a szinte végig ellenzékben lévő magyar fasiszta pártok, hanem az „úri” *establishment* számláját terhelik.

Márpedig a konzervatív úriemberek (hivatalnokok, jogászok, katona- és csendőrtisztek az irredenta és antiszemita, de nem kimondottan fasiszta mozgalmak és értelmiség kényszerítő, illetve ideológiai támogatásával) és a nacionalista alsó középosztály (kispolgárok) voltak azok, akik lelkileg és politikailag előkészítették azt a helyzetet, amelyben a holokauszttal szemben nem volt, nem lehetett ellenállás.

A holokauszt szinte teljes (nemzetközi) történeti irodalma a fasizmus (ezen belül a nácizmus) rejtélyét kívánja megfejteni, de ez Magyarország esetében nem segít; legalábbis nem kielégítő. Ezért áll Bibó István kísérlete elszigetelten, különösen, hogy az ő vizsgálódásainak középpontjában a zsidókérdés úgy és akkor állt, hogy a holokauszt és a fölszabadulás *már megtörtént*.[1]

Ráadásul pontosan abban a formában, ahogyan 1919/20-ban, vagyis a zsidókérdés és a radikális szociális átalakulás, egyszerűbben fogalmazva: a zsidóság és a kommunista párt összefüggésének formájában, avval a nem jelentéktelen különbséggel, hogy a zsidóság nagy részét akkorra már a magyar állam közreműködésével és a magyarországi nem zsidó lakosság meglehetős közönye vagy beletörődése mellett a német nácik elpusztították.

A zsidókérdés fölfogásának ez a kontinuitása az oka annak, hogy – amint ezt kifejtettem még 2012-ben –

> **a magyar közvélemény, legalábbis az értelmiség, bensőleg és tudattalanul, ma is a magyar állam (a csakugyan *nem fasiszta* magyar állam) álláspontjával azonosítja magát.**

Németországban vagy Ausztriában csak a legmegkövültebb nácik írnak 1945. májusáról mint „a vereség" pillanatáról. Én pár napja láttam egy liberális budapesti portálon leírva *„a sztálingrádi* ***vereség****"* kifejezést. A holokauszt egyik legtiszteltebb és legverzátusabb, zsidó eredetű történetírója (aki – igen helyesen – merev és meg nem alkuvó antifasiszta) következetesen „hadseregünk"-ről, „honvédségünk"-ről, „támadásunk"-ról és „visszavonulásunk"-ról, Sztójay idejében „kormányunk"-ról értekezik. Azt, hogy *„unsere Wehrmacht",* csak kőkemény német vagy osztrák neonácik írják le az ún. sötét interneten. De az ilyesmiket író magyarok egyáltalán nem neonácik. Sőt.

Hiszen a magyarországi zsidóság több mint kétharmadának a hidegvérű, szervezett kiirtása a konzervatív és antikommunista magyar állam segédletével történt (az első számú bűnös természetesen a náci Harmadik Birodalom), márpedig mai államunk is konzervatív és antikommunista – a megegyező jegyek persze javarészt külsődlegesek, különösen mert nincsen érdemleges „kommunista veszély", a hazai zsidók igen kevesen vannak, s az is kérdés, hogy a mai állam mi az ördögöt konzervál tulajdonképpen – , tehát az irtózat nem olyan éles, mint másutt. A kollaboráns vezérek (Hácha, Tiso, Nedić, Antonescu, Pavelić, Laval, Déat stb.) kultusza egyebütt átmeneti volt, de az életében nem túl népszerű, de valamennyire tisztelt Horthy ma eleven szereplője a magyar közéletnek, elsősorban a „sikeres" határrevízió, az ún. „országgyarapítás" miatt. (Meg a magyar ellenállás hiánya miatt, amelyhez legföljebb csak a horvát ellenállás gyöngesége hasonlítható, de még ott is kicsit erősebb volt, mint Magyarországon.)

Ez az egyik fogalmi nehézsége a magyar *Vergangenheitsbewältigung* (nem „a múlt földolgozása", hanem „a múlton való fölülkerekedés") irodalmának. Mutatja Bibó István elemzéseinek és szemléletmódjának mélységét, hogy ő elválasztotta a magyarországi antiszemitizmus problematikáját a fasizmusétól (az utóbbit mellőzte). Itt az ő egyik hiányossága előnynek bizonyult.

A nácizmus „külső" jellege

Bibó mind a marxizmust, mind a fasizmust (a modernség, a modern kor két alapvető jelenségét) távolinak és idegennek látta, egyiket sem értette meg különösebben. Ugyanaz az elméletellenesség, amely Szekfű Gyulát, a magyarhoni szabadelvűség legjelentősebb konzervatív bírálóját arra késztette, hogy egyáltalán ne érdeklődjék a liberalizmus politikai elmélete és filozófiai lényege iránt (nem is ismerte, nem is érdekelte), és beérje rögtönzött szociológiai és lélektani leírásokkal, Bibó Istvánt arra késztette, hogy ne törődjék olyan másodrendű jelenségekkel, mint a magyar értelmiség eléggé heves flörtje a nácizmussal (kevesen tudják, hogy pl. a „minőségszocializmus" terminus és elképzelés egyenesen a *Mein Kampf*ból származik; de hát a magyar irodalom- és művelődéstörténészek nem tartják kötelességüknek, hogy ismerkedjenek a német vagy más idegen históriával). Ami inkább számított, hogy Kosztolányi Dezső, a *Duce* nagy csodálója, lefordította Mussolini hivatalos életrajzát, vagy Teleki Pál gróf előszót írt Salazar, a portugál diktátor válogatott műveinek fordításához, de ezek egyike se volt náci, hanem ún. latin fasiszta, és a nálunk nagy hatású Othmar Spann (1878-1950), a klerikális „ausztrofasizmus", a „rendi állam" teoretikusa se volt az (bár a távolság nem volt nagy: Spann az NSDAP „titkos" tagja volt sokáig, és helyeselte a könyvégetéseket). S ezek is csak az „úri Magyarország" politikai ideológiájának a jobbszélén foglaltak helyet. A választóvonalak mindazonáltal eléggé elmosódottak voltak.

Ezért élesen elválik Bibó útja a nyugati holokausztirodalom szellemi útjától, amely a modernség, a kapitalizmus, a nemzetiszocializmus és Auschwitz problémakötegeit kapcsolja egybe. Bibó az „antiszemitizmus" mint olyan eredetét magyarázza nagyon bölcsen és elmésen – híres fejtegetéseit fölösleges ismeretterjesztő szándékkal részletesen összefoglalnom – , például megmutatja, hogy az embercsoportok minőségi különbségére („nemes vér", „kék vér") épülő, középkori eredetű arisztokratikus társadalom bomlása a XVIII. században hogyan tette a „demokráciában" érdekeltté a régi hierarchiától idegen és általa mindig bántott zsidóságot. Meg azt, hogy a demokratikus modernséget és a korai kapitalizmust csak külső befolyás (mintegy külső zavaró tényező) formájában megtapasztaló, mezőgazdasági és rendies Kelet-Európa miért asszimilálta másképpen a zsidókat, mint Nyugat-Európa, bár ott is nehéz és konfliktusos volt a folyamat. Ám ezért a nálunk alig bomladozó nemesi társadalom problémáit – úgy tetszett – csak a zsidók „betódulása", „térfoglalása" tette hevennyé, az úri középosztály szemében a modern kapitalizmus (és az érem másik oldala: a szocializmus) csaknem teljes problematikája egyre inkább „zsidókérdéssé" alakult, amely a hagyományos társadalmat fölkavarta, mint a gyors változást pártoló és előmozdító idegen elem. Ez testesítette meg – véli Bibó – *a* szociális kérdést a „neobarokk" középosztály szemében.

Bibó István, a rá jellemző ragyogó történelmi és társaslélektani intuícióval a fasizmust (nácizmust) ugyanígy külső befolyásként láttatja, amely megrontotta a magyar társadalmat és fölgyorsította rossz tendenciáit, maga is beleesvén abba a gondolkodási mintába, amely mindent, ami modern – és a fasizmus aztán modern! – külsőnek, idegennek néz. Ez részben helytálló. (Ezt a mintát gépiesen megfordítva ma a fasiszta-náci természetű modern antiszemitizmust mint archaikusat, „a középkori előítéletek" föléledesztéseként veszik szemügyre, ami súlyos tévedés.)

A holokauszt társadalomfejlődést, asszimilációt, „egészséges" erkölcsi alakulást megakasztó *következményeit* kitűnően jellemzi Bibó, de a sajátságosan magyar „vakfolt" arra bírja, hogy *magát a holokausztot* (a becsületére váló őszinte iszonyodáson és

fölháborodáson túl) egyáltalán ne vegye észre. Nagyszerű őszinteséggel, érzékenységeket nem kímélő világossággal mondja ki, hogy a „baloldaliság”, a kommunista párttagság a fölszabadulás utáni pár évben a zsidóknak épp oly eredményes, ám problematikus asszimilációs gépezetet nyújtott, mint korábban a kikeresztelkedés. De azt, hogy mi történt valójában, nem látja, mert azt – mint a nyugat-európai, „világtörténelmi” szekvencia részét – saját tárgyától, jó okkal, különbözőnek tartja. Hiszen ez a (hozzánk képest) nyugati, modernista ellenforradalom rárakódott a lassan hanyatló hierarchikus-rendi, alapvonásaiban még mindig arisztokratikus társadalomszerkezetre (amelyet nem volt idejük megváltoztatni a Horthy-korszak bizonyos gazdasági sikereinek), és a kettő végzetes összhatása vezetett a katasztrófához, több mint félmillió fegyvertelen, védtelen magyar állampolgárnak német-magyar koprodukcióban végrehajtott, szisztematikus és tervszerű kiirtásához.

De itt föltevődik a rettenetes kérdés: ha a magyar állam nem volt fasiszta (és nem volt), akkor hogyan lehetséges, hogy a történelmi uralkodó osztály meg a Monarchia idején megteremtett magyar közigazgatás, a változatlan szerkezetű magyar királyi csendőrség stb. cselekedte meg azt, amihez máshol vagy fasiszta tömegmozgalom kellett, vagy pedig az addigi államkereteknek a náci megszállók általi szétrombolása? (A nyilas uralommal azután az addig ellenzéki hazai fasizmus is „szóhoz jutott”, de antiarisztokratikus és *völkisch* antikapitalista programjának realizálásához már hozzá se tudott látni a hadihelyzet miatt.)

Hogyan volt lehetséges, hogy a fasizmus-nácizmus hóhérmunkáját nálunk a többé-kevésbé érintetlen, még mindig nemesi karakterű – a régi magyar szabadelvűség által megalkotott – „történelmi” magyar állam végezte el?

Nem volt 1944 tavaszán és nyarán magyar SS, magyar Gestapo, magyar NSDAP, csak német. Hogyan működhetett velük együtt ilyen simán a „normális”, bár szélsőségesen antidemokratikus magyar állam, amelynek keretében – amennyire a háborús viszonyok megengedték – „normálisan” élt a nem zsidó középosztály, volt parlament, ellenzék, többszínű sajtó, kitűnő könyvek jelentek meg, játszottak a színházak és mozik, folyt a sportélet… és mégis?… Mit mond ez nekünk a „normális” magyarországi nemesi-polgári társadalomról? Hiszen ez teljesen egyedülálló.

A holokauszt kétféle magyar fölfogása

Ma Magyarországon a holokauszt szemlélete nem különbözik a nyugati mintáktól. Erre a legjellemzőbb két jelentékeny műalkotás, a *Sorstalanság* és a *Saul fia*. Mindkettőben a maga metafizikai konkrétságában jelenik meg a holokauszt – magában a koncentrációs táborban – , szigorúan elszigetelve a történelemtől, különösen a magyar történelemtől. Ha Bibó ábrázolása az egyik véglet (a katasztrófa magyar történelmi előzményei és kovetkezményei, ám a holokausztra magára irányuló reflexió hiánya), ez a másik. Bibó célja nemzetpedagógiai: hogyan lehet (ez az ő perspektívája) az osztály nélküli társadalom felé haladó (népi) demokráciában föloldani az antiszemitizmust, mit kell tenni ebben zsidóknak és nem zsidóknak – és tanácsai józan, észszerű, pszichológiailag érzékeny, ma is megszívlelendő, bölcs tanácsok, bár a történelmi perspektíva (enyhén szólva) más – , Kertész Imre és Nemes Jeles László indítékai azonban metafizikaiak és művésziek (e két szó teljes, klasszikus értelmében). Bibó István gondja a magyar demokrácia, e két magyar

művészé azonban az emberi állapot, illetve az emberi állapot megszűnése, vagyis (ha nem tévedek) e kettő közelsége vagy azonossága.

Ugyanarról van szó végül is, de két összeegyeztethetetlen fogalmi univerzumban, amely egyikében se észlelhető a másik.

Az egyikben a magyar történelem minden, a másikban semmi.

„Die Welt ist fort, ich muß dich tragen”.[2]

Ez nem „műfaji” különbség, hanem szemléleti: s a szemléleti különbség számottevő. Az a negatív vallásosság, amely a holokauszt tragikus metafizikai szemléletéből fakad, s amelyben az sugárzik kimondatlanul és megtagadva, ami pozitív formában Franz Rosenzweig nagy teológiai munkájában[3] található meg, az égőáldozatban semmisül meg és teljesedik ki.

Az emberhalál minden közönségességével és csúfságával és (Kertésznél) esendő komikumával. De a negatív teológia itt is szembetűnő.

Bibó nehéz kérdése

Bibó István történelmi kérdést tesz föl nekünk. Miért és hogyan lehetséges, hogy a nem is tudom, hányadik demokratikus kísérlet kudarca, háromnegyed évszázaddal a holokauszt után a még korábbi forma bukkan föl újra: a gyökértelen „nemzetközi zsidó” halovány szellemképe a maga láthatatlan, titokzatos, megmagyarázhatatlan hatalmával, amely a nemzet végső megrontására tör, s akinek kaján vigyora látható tízezer óriásplakáton és millió más helyen?… Még csak ki se kell mondani, hogy „zsidó”, mindenki tudja, miről van szó, és a látvány nem vált ki megrendülést, csak rossz tréfákat. Amikor Bibó „a magyar társadalom erkölcsi csődjéről” beszél[4], akkor az uralkodó osztály politikai ösztöneinek, tájékozódó képességének, becsületfogalmának fatális megingásáról szól (mindenekelőtt 1944. március 19-én). Ebben igaza van, de ez aligha kielégítő.

Most nincs megszálló hadsereg, nincs közelgő háborús rombolás, nincs államcsínyre, lázadásra kész belső fasiszta tömegmozgalom, a nemzetre leselkedő veszedelmek távoliak vagy képzeltek, nincs belső ellenség se, amellyel leszámolni érdemes, csak az, amit kitalálnak. De a magyarázat persze 1944-re vonatkozóan se kielégítő. Az antiszemitizmus, úgy látszik, racionális és demokratikus politikai szemszögből épp annyira megfoghatatlan, mint a negatív teológia szemszögéből.

Bár mindkettő inspirál s mindkettőből sokat tanulok, sem a teológiai-metafizikai, sem a mentalitástörténeti megközelítés nem olyasmi, amit használni tudnék, ha – mint oly sokan, én is – erről gondolkodni próbálok.[5] Ám most kövessük Bibó István nyomát.

A modernségnek mint „külsőnek” a nem indokolatlan fölfogása (amely egész Kelet-Európára jellemző volt és részben maradt, továbbá *az akkor még nem nyugatinak*, hanem közép-európainak számító Németországban is, ahol oly lényeges volt Dosztojevszkij *politikai* befolyása) sajátos módon és mértékben hatott a poszttrianoni konzervatív magyar állam elitjére és a vele összefonódott dzsentroid középosztályra. A modern

társadalomtudomány és a modern művészet pl. *belül volt „külső”, tehát zsidó*. Ugyanígy a munkásmozgalom, a szabadkőművesség stb., amelyek egyikének sincsenek „zsidó” meghatározottságai, de határozottan annak látszottak a „fölforgatástól”, a „destrukciótól” tartó *establishment* számára, amely a hagyományos tekintélyi és osztályszerkezet reformját olybá vette, mintha a zsidóság lenne az egyetlen erő, amely az így üresen hagyott helyekre benyomulhatna. Mert ez olyan „külső” volt, amely már „belül” volt.

Különös módon az az erő, amely a magyar uralkodó osztályt a zsidók *tömegeitől* „megmentette”, szintén kívülről – a náci Németországból – érkezett, s ezért úgy tűnhetett föl, mintha itt *külső erők számolnának le egymással*. Ez lett volna a zsidókérdés „végső megoldása” (az *Endlösung*), de még ez is illúzió volt: az európai zsidóság kiirtása után megmaradt a zsidókérdés, ami igazat ad Bibónak, aki szerint

a zsidókérdés *nem zsidó kérdés*, hanem az európai társadalomfejlődés strukturális zavarainak a problémája – noha persze nem véletlenül került a zsidók millióinak az életébe.

Ezért érzékeli úgy a *mai* magyar konzervatív közvélemény, hogy ez az egész kérdéskör nem rá tartozik.

Csak ráerőltetik „a zsidók”, azaz a ma már jellegében csöppet se „zsidós” magyar „baloldal” ideológusai.

A fasizmus/nácizmus esetében a szocializmus és a kapitalizmus mint *végső soron azonos problémák* jelentkeznek: a modernség modernista meghaladásához (hiszen ez a nemzetiszocializmus egyik lényeges vonása: a nácik nem voltak tradicionalisták, hívei voltak a korszerű technikának, eltérően a *Blut und Boden*, a talajrög és a „gyökeresség”, *la terre et les morts* romantikus híveitől vagy Heideggertől, akik merőben félreértették, bár támogatták őket) csak a zsidók kiiktatására volt szükség, hogy a totális – de nem individualista – kapitalizmus (liberális burzsoázia nélkül) létrejöhessen.

A konzervatív antiszemiták nem így éreztek. Ők a nácik által rombolt *régi* tekintélyi szerkezetek megtartását óhajtották a hagyomány szellemében. Ellentmondásos szövetségük a fasizmussal teszi oly nehézzé a *magyarországi* holokauszt megértését. A „fasiszta” vád a Horthy-rendszerrel szemben nem áll meg, ugyanakkor „az úri Magyarország” teljes felelősségének tézise sem (Bibó ez utóbbira hajlik): a konzervatívok föl akarták használni a náci dinamikát a zsidótlanításhoz, de ez a dinamizmus elsodorta őket – a zsidókkal együtt, akiknek a pusztulásában nem ártatlanok. A német-osztrák világgal való felemás együttélés értelmetlennek és gyökértelennek tüntet föl mindent Magyarországon, ami világtörténelem. Ennek a paródiája a mai „Európa-ellenesség”, amely a német-magyar fáziseltolódás, meg nem értés legújabb, tragikomikus változata. Az, hogy egy banális, *mainstream* polgári politikus, Angela Merkel mint *démon* jelenik meg a magyarországi jobboldali fantáziákban, mutatja, hogy azért van folytonosság a magyar történelemben, ahol a hatalom megint avval operál, hogy nemcsak azt, ami csakugyan idegen, hanem azt is, ami nem, „külsőnek” tekint. Ennek következtében mindenki, aki „nem magyar”, sátáni szellemnek tetszik, ámde mindenik magyar ördögi „nem magyarrá” változása bármelyik pillanatban bekövetkezhet.

Ennek azonban nemcsak az elfogadása, hanem a puszta megértése se várható el azoktól, akik a konzervatív érzelmi és gondolatvilág határain túl élnek.

[1] „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után" (1948), in: Bibó István *Összegyűjtött írásai, 1*., s. a. r. Dénes Iván Zoltán, Bp.: Kalligram, 2016, 944-1092.
[2] Celan: „Große, glühende Wölbung", az *Atemwende* (1967) c. kötetből, Paul Celan: *Gedichte, II*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1992, 97.
[3] *Der Stern der Erlösung* (1921), Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1990, ld. kül. az örök életről szóló tanítást: 331-372.
[4] Bibó István: *i. m*., 963-968.
[5] Ld. „Az antiszemitizmus elemei" c. híres fejezetet: Max Horkheimer, Theodor W. Adorno: *A felvilágosodás dialektikája* (1944/47), ford. Mesterházi Miklós é. m., Bp.: Atlantisz, 2011, 209-252. Vö. Fredric Jameson: *Late Marxism*, London: Verso, 1996, 15-58.

TGM: Bibó (4): 1945 és 1956

Tamás Gáspár Miklós
2018. február 13.

Az összes magyar forradalmakkal és magyar köztársaságokkal bajban van a nemzet. 1848 klasszikusan liberális, egyenlőségpárti és népbarát programja 170 esztendő után romokban. Az őszirózsás forradalom – a demokrácia, a földosztás, a nemzeti függetlenség – 100 év múltán kiátkozott, eltagadott, bemocskolt. 1945, a fölszabadulás, a rendiség és a hűbéri nagybirtok megszüntetése, köztársaság, újjáépítés, jogegyenlőség: több mint 70 év után elfelejtve, meghamisítva, a Kossuth-címer (amely '48 és '56 és '89 címere is) az „ellenség" jelképének számít.

A gyűlölt, a rágalmakkal eltüntetett, láthatatlanná tett Tanácsköztársaságot az 1960-as évekig a magyar kommunisták is megtagadták, a proletárforradalom vezetőjét a Szovjetunióban elpusztították, az 1919-es veteránokat a fölszabadulás után háttérbe szorították, kommünár próbálkozásaikat falun és a gyárakban elfojtották „elvtársaik". (Az akkori új rendszer első dolga volt az önálló kommunista *underground* vezetőjét, a jellemző módon azóta is feledésbe taszított Demény Pált[1] lecsukatni.)

1989, a rendszerváltás, a kelet-európai diktatúrák szétesése, az orosz megszállás vége, a pluralizmus és a szólásszabadság, alkotmányosság és jogállam kezdete: közutálatnak, sőt, közgyűlöletnek örvend.

> **Ifjú – állítólag szabadságszerető – mozgalmak „a 27 év" eltörlését, kiiktatását, földdel egyenlővé tételét javasolják.**

Nem az 1989-cel szembefordult jobboldali féldiktatúra eltörlését (bár azt is), hanem annak az eltörlését (is), amit az Orbán-rezsim félig-meddig már el is törölt, tudattalan összhangban a köztársaságnak még a nevét is elhajító Orbán-rezsimmel, amellyel – hamis tudatuk szerint – „harcolnak".

Ezeknek a forradalmaknak és köztársasági szisztémáknak a legszembeötlőbb közös jellegzetességük, hogy egytől egyig leverték őket. Mindegyiket ellenforradalmi restauráció követte. De ez önmagában nem lenne elegendő a forradalmi és köztársasági hagyomány elsöpréséhez.

Brumaire 18-a után a francia forradalmat is a napóleoni Birodalom követte (majd a Bourbon-restauráció), 1830 és 1848 liberális-demokratikus kísérletei is kudarcot vallottak, nem szólva a Párizsi Kommünről: mégis, kipucolni a forradalmat és a köztársaságot a francia történelemből – lehetetlen.

Már 1991-ben (!) ezt írta a Beszélőben Szabó Miklós, a méltatlanul elfeledett történész és politikai esszéíró: „Ma ismét rosszul áll 1956 ügye. Ma Horthy, Mindszenty, Teleki ügye áll jól.”[2] Ezt a szerző avval magyarázza, hogy 1956 mindkét szinten – a kormányzati-politikai és a „bázisszinten” – egyaránt 1945-1947 eltiport hagyományához tért vissza: megjelentek a fölszabadulás utáni „koalíciós pártok”, illetve hallatlan erővel terjedtek el a *közvetlen demokrácia* alapsejtjei, *a forradalmi bizottságok és a munkástanácsok*. 1956-ban „…minden szervezet a munkavállalók közösségének csoporttulajdonában akarta látni az addigi állami tulajdont, és igazgatását is a termelői önigazgatás bizottságaira akarta rábízni. Reprivatizációra senki se gondolt. A politikai demokrácia területe kiegészült egy új dimenzióval: felmerült a hierarchikus munkaszervezet demokratikus átalakításának gondolata. Ha a dolgozói tulajdon utópia is [*Szabó Miklós, mint látjuk, nem volt marxista*], a hierarchikus munkaszervezet demokratizálásának gondolata termékeny demokratikus eszme, amely alkalmas lehet a demokratizmus gondolatkörét új dimenzióval bővíteni.”[3] Ezt a piaci kapitalizmust igenlő 1989-i fordulat elutasította, természetesen. Ugyanakkor 1956 mítosza – társadalmi lényegétől elválasztva – része volt 1989 legitimációs ideológiájának; ezt mindenekelőtt Göncz Árpád köztársasági elnök személyesítette meg, akiről ma már egy nyomorult metrómegállót se lehet elnevezni anélkül, hogy az ellenforradalmi szenny el ne kezdene bugyborékolni.

1956. november 4-e után az 1949 és 1956 közötti sztálini „…rendszer jellege nem változott, de az enyhítések »otthonosabbá« tették a diktatórikus rendet. Ez volt a forradalom reális utóélete. […] Egy forradalom nem csupán történelmi esemény, amely meghatározza az utána következő történelmi időszak menetét, akkor is, ha leverték, hanem az utókor tudatának is része… A kiegyezés utáni rendszer lényegében… az 1848-as áprilisi törvényeket valósította meg, ugyanakkor azonban magas színvonalon teremtette meg azt a felső értelmiségnek szánt politikai kultúrát, amely elutasította a forradalmat. Ennek alapját Kemény Zsigmond *Forradalom után* című, már 1850-ben megjelent röpirata vetette meg. Ez az előzménye annak, hogy az értelmiség elitje a reformkor nagyjai közül egyoldalúan Széchenyivel azonosult és azonosul a mai napig: a forradalmat fanyalgás lengi körül, szimbólummá emelkedett vezetőjét, Kossuthot pedig hisztérikus gyűlölködés. Ugyanakkor mindenki Kossuth-kultuszról beszél, és ez ellen hadakozik.”[4]

Az 1956-i „dicsőséges magyar forradalom”, hogy Bibó Istvánt idézzük, még ennél is borzasztóbb sorsot ért meg. A Kádár-rendszer betegesen függött ’56-tól: amennyiben a forradalomról bármit jót vagy szépet elismernek, annyiban delegitimálják a kádári (ellenforradalmi) berendezkedést. Ezért a kádáristák fölhasználták a klasszikus, minden forradalom ellen már alkalmazott ideológiai elemeket, amelyeket persze ki kellett

facsarniuk némiképp, mert „elvileg” maguk is a forradalmi világnézet ún. letéteményesei voltak, ráadásul minden rétegnek mást és mást kellett mondaniuk, de főleg sugallniuk.

1. A konzervatív kispolgárságnak azt mondták, hogy a forrófejű forradalmárok fölidézték a veszedelmet, amelyet állítólag el akartak kerülni: a sztálinista restaurációt és a *közvetlen* szovjet uralmat, oroszosítással stb. Ettől a veszedelemtől csak Kádár és társai államférfiúi bölcsessége mentette meg a nemzetet.
2. A „kommunista” fordulat kedvezményezetteinek (az előléptetett munkáskádereknek, a hűbéri nagybirtokról szabadult zselléreknek, a munkás- és paraszti származású értelmiségieknek és a nem tőkés zsidóknak) azt mondták, hogy megakadályozták a nagybirtokosok és nagytőkések visszatérését, a fehérterrort, az *ancien régime* bosszúját, az újfasizmust stb.
3. A sztálinistáknak – és furcsa mód a konzervatív értelmiségnek is – azt, hogy véget vetettek a „revizionizmusnak” és az „elhajlásnak”, ami voltaképp a „doktrinér” marxisták műve volt, szemben a „pragmatikus”, „mérsékelt” és „kiegyensúlyozott” kádáristákkal, akiket nem foglalkoztat a dogma és a „világnézet”, akikben túlteng a „realitásérzék”, a „reálpolitika” iránti hajlandóság és a kompromisszumkészség. Reakciósoknak és sztálinistáknak is biztonságban az állásuk, ha békén maradnak.
4. Leverték „a zavaros fejű prolik” iránytalan lázadását, a „mob”, a „tömeg” vérengzését. Ez minden konzervatív (reakciós és sztálinista) elemet megnyugtatott.
5. Nem szabad firtatni a forradalom leverésének körülményeit meg a megtorlások mikéntjét, mert ez a föltétele a „konszolidációnak”, a „megnyugvásnak” és a „kiengesztelődésnek”.
6. A Petőfi Körnek és Nagy Imre más híveinek, pár hónappal korábban még fanatikus sztálinistáknak a rezsimje nem kecsegtetett nagy szabadsággal és toleranciával, az ideológiamentes kulturális virágzás biztosítva van (és csakugyan eléggé biztosítva volt) mindenfajta „hisztérikus megtéréseknek” ki nem téve; elég a megnyugvás, nincs szükség sem aszkétikus forradalmiságra, sem elvtelen meghunyászkodásra, megalázkodásra: csinálja mindenki csöndben a dolgát, nem lesz semmi baj.
7. És legfőként: hallgatólagosan elvetve mindenfajta kommunista ortodoxiát és őrületet, a rezsim az életszínvonal emelésére, a fogyasztás (az áruválaszték!) bővítésére, a szociális biztonságra, a gondtalan népszórakoztatásra törekszik, senkitől nem kíván semmit, ami *morális* természetű, a magánélet szabad.
8. Ugyanakkor – és erről egyáltalán nem szokás beszélni – a még fönnmaradt szociális aspirációk és tendenciák szimbolikus átélésére is szerény mód nyílott („kiszezés”, szocialista brigádmozgalom, kis méretű közösségi formák eltűrése), illetve megszületett (sajnos ezt is kevesen értik) *a szabadságot helyettesítő kultúra* eszménye, amely máig a magyar értelmiség uralkodó ideológiája. A Kádár-korszak kulturális héroszai kivétel nélkül polgári írók a lektűrtől (Szabó Magda, Passuth) a legmagasabb irodalomig (Ottlik, Mándy, Weöres). A marxista-leninista „idegen doktrína” alóli fölszabadulás – ez már negyven éve csak értetlen és tudatlan élcek tárgya – megerősítette a magyar kultúra filozófiátlan jellegét *a fogyasztói nyugatosság* és *az alattvalói liberalizmus* jegyében. Ez a filozófiátlanság (s ebben igaza volt a magyar kultúrában egyébként rosszul tájékozódó Lukácsnak) mindig is a kiegyezés óta tartó megalkuvás és olcsó individualizmus fedőszerve volt.

Kezdetben – vagyis az 1990-es évek elején – meghökkentő volt, hogy a magát ’56-tal legitimáló rendszerváltás hangadói (persze fontos kivételekkel) voltaképpen milyen nagy mértékben vették át a kádári delegitimációs (alapjában ellenforradalmi) szólamokat.

Mivel az 1956-i forradalom *szocialista forradalom* volt: azaz antikapitalista, önigazgatói-bázisdemokratikus, antibürokratikus, a szocialista irányú átalakulások öntudatos örököse (és egyben a sztálinista zsarnokság megszüntetője), nem kellett sem a restaurációs-nacionalista erőknek, sem a piaci kapitalizmust bevezető, privatizáló, nyugatbarát, liberális-neokonzervatív pártok (az SZDSZ és a Fidesz) híveinek, akik valamennyien őszinte antikommunisták voltak, de persze más-más értelemben. (Jellemző, hogy az utóbbiak privatizálók, míg az előbbiek REprivatizálók voltak.)

Ezért kellett kialakulnia Bibó István teljesen üres kultuszának.

Bibó megfelelt a célnak, egyszerűen azért, mert erkölcsileg tiszta, becsületes és bölcs ember volt – valóban nagy ember – , ráadásul igazi hős. (Persze semmi kifogás nem eshetik, ha valaki a nagy formátumú *ellenfele* előtt fejet hajt, ha nem tesz úgy álszent módon, mintha a híve, a követője lenne. De itt nem ez történt sajnos. Itt egyszerűen zárójelbe tették a történelmi-politikai *tartalmat*, mint hajdan, amikor Kossuthot és Széchenyit és Petőfit *együtt* vélték ünnepelhetni, mintha ez lehetséges volna.)

A *damnatio memoriæ* utolérte Bibót, aki mind az antikapitalista, népi (plebejus) demokrácia, az 1946-ban kihirdetett köztársaság, mind az 1956-ban pár napra megvalósult szocialista, ám pluralisztikus köztársaság legfőbb és legjobb teoretikusa volt, s akinek a voltaképpeni nézeteiről alig van sejtelme valakinek – historikus szakembereken és maroknyi hűséges írástudón kívül persze (ez utóbbiak közé csak fönntartásokkal sorolhatnám magam, csodálatom és nagy mérvű egyetértésem ellenére) – , amit most pótolnunk kell.

Bibó István csodálatos (vakmerő, átgondolt, józan) ’56-os írásai közül is kiemelkedik a bízvást történelmi jelentőségűnek, örök értéknek nevezhető esszéje („Magyarország helyzete és a világhelyzet”, 1957[5]). Ebben fejti ki a legletisztultabb, úgyszólván klasszikus formában – már a szovjet támadás, a forradalmárok első csoportjainak letartóztatása, a megtorlás kezdete után – , hogy mi a lényege annak a válságnak, amelyet az újbóli szovjet megszállás és a Kádár-féle bábkormány (mert kezdetben nem volt semmi több) által megindított, represszív, ellenforradalmi folyamat okozott.

Botránya ez a helyzet a nyugati világnak – mondja. „…Aligha van annak valószínűsége, hogy a világpolitika napirendjére való tűzésnek ilyen hibátlan jogi, politikai és erkölcsi jogcímeit produkálja még egyszer egy ország: hogy elsöpri a gyűlölt, elnyomó és bürokratikus diktatúrát, törvényesen uralomra juttat egy meggyőződéses kommunistát, aki számot vetve a kommunista párt magyarországi erkölcsi és politikai hitelvesztésével, elfogadja a többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokráciát, és bejelenti, hogy országa a katonai tömbökön kívül kíván elhelyezkedni. Mi kell, ha ez nem volt elég, hogy összekényszerítsen egy olyan világhatalmi konferenciát, mely a Szovjetuniónak nyújtott kielégítő garanciák mellett kialkudja Magyarország függetlenségét és szabadságát?”[6]

De botrány a magyar ügy „a kommunista tábor” számára is – írja Bibó.

„Magyarázhatja, akinek ez a maga lelkének mentésére fontos, hogy a magyar forradalom így vagy úgy *volt*, vagy *lett*, vagy *lett volna* ellenforradalom, a valóság az, hogy éppen az volt az egyik legfantasztikusabb meglepetés, hogy az idestova tíz év óta mindenki által ellenforradalminak és restaurációsnak feltételezett fordulat mennyire nem ilyen volt. Mindazok az erők, melyeknek fegyver volt a kezében, az ifjúság, a munkásság és a forradalom oldalára állt katonaság, többségükben nemcsak szocialisták, hanem marxista-leninista nevelésű szocialisták voltak, ha még annyira válságban volt is egész világképük. Hogy közben a kitört szabadság hatására a legkonzervatívabb restauráció erői is kijöttek a napfényre (fasiszta erők alig!), az csak azoknak a számára volt rémületes, akik megszokták, hogy ha valamit eltiltanak, az ezzel már nincs is, viszont aminek módjában van napvilágra jönnie és megszólalnia, az már ennélfogva félelmetes is. A szovjet közbelépés pillanatában a helyzet már konszolidálódni kezdett, a népítéletek megszűntek, a szocialista vívmányok mellett határozott és tekintélyes hangok szólaltak meg, s olyan nemzeti egységkormány alakult meg, melynek nem volt oka a jobboldal felé való túlbuzgalomra és gyengeségre. S aki a magyar forradalom s a leverését követő ellenállás valóságával egy kicsit is kapcsolatba került, annak meg kellett éreznie, még ha nem is akarta bevallani, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek, hogy helyette berendezni segítsenek valamit, ami mindenhez hasonlít, csak jövőt építő társadalomhoz nem.”[7]

Botránya a magyar helyzet a „harmadik utas” törekvéseknek meg a világbékének is – mondja Bibó. Majd hozzáteszi: a magyar forradalom reményt kínált a nyugati szabadságfilozófiának is:

„A magyarországi, lengyelországi és más kommunista országbeli mozgalmak a legélesebb fényben megmutatták, hogy ezekben az országokban valóságos és eleven igény létezik a szabadság valósága és legfejlettebb technikái irányában. És ez az igény éppen azért, mert kielégítően még sohasem tudott teljesülni, a meggyőződés és szenvedély olyan frisseségében jelentkezik, mely meghaladja a maga vívmányait már megszokott nyugati világ meggyőződését.”[8]

Miután Bibó kimutatja a fasizmusnak és a kommunizmusnak (illetve bomlásuknak) a döntő különbségeit – ezeket olvasóinknak talán már nem szükséges az emlékezetükbe idéznünk – , rátér azokra a reményekre, amelyek a magyarországi „eseményekből” a „harmadik út” híveire háramlanak. Itt Bibó István érdekes módon a „megszorított többpártrendszert” javasolja, amelyben csak azok a pártmozgalmak vehetnének részt, amelyek a nagy vagyonok fölosztását, a kulcsiparágak és a bankok államosítását és a rendi kiváltságok megszüntetését nem csinálnák vissza, s itt arra hivatkozik, hogy a holland, angol, amerikai és francia parlamentáris szabadság is olyan egyetértésen alapult, amelyből a királyi abszolutizmus híveit kizárták. Ugyanakkor elutasítja az egypártrendszert, mert „[a] kizsákmányolás semmiféle megszüntetése nem reális a valóságosan működő szabadságintézmények nélkül.”[9]

A magyar nép föladata – mondja végezetül Bibó István – , „…hogy minden rágalommal, feledéssel és elszürküléssel szemben őrizze meg a maga

forradalmának a zászlaját, amely az emberiség szabadabb jövőjének a zászlaja is.”[10]

Szó se róla, ezt a föladatot nem teljesítettük. Amikor az elítélt forradalmárok az amnesztiák nyomán előbb vagy utóbb kijöttek a börtönből, döbbenten tapasztalták nem is csak a felejtést, hanem a felejteni akarást, a korlátolt elégedettséget a szerény jóléttel, a fölületes szórakozást, a bárgyú jókedvet.

A kissé kezdetleges „keleti” jóléti állam mérge hatott, és voltak tényleges gazdasági sikerek – és í. t.

Mostanra a forradalom dicsfénye és Bibó István hírneve (vele együtt) elhalványult.

Különösen azért, mert a fölszabadulás, azaz 1945 jelentése kommunikálhatatlanná vált. Együtt a huszadik század alaptörténetének (amely a szocializmus és a rá adott reakciók a polgári társadalomban, ezen belül: a fasizmus, majd a borzalmas összeomlása, mert még vereségében is ördögi volt; később a hatalmon lévő, dekadenssé vált „szocializmus” csúfos bukása) megértése az egykori remények megértése nélkül lehetetlen. Márpedig 1945 reménye a legnagyobb tabu, amit el lehet képzelni, a tömegsír legalján oszlik teteme. És Bibó a fölszabadulásnak is makulátlan koronatanúja.

A parlamentarizmus, a többpártrendszer, a jogállam népszerűtlen – pontosabban: a szkeptikus közvélemény azt hiszi, hogy igazi formájában lehetetlen – , az antikapitalizmus se ölt emancipatorikus, azaz autonóm (önigazgatói, hierarchiaellenes) alakot, a szocializmus mint mozgalom és mint eszmény csak töredékeiben létezik, bár a megújulási és megújítási kísérletek sehogy se maradnak abba.

Természetesen sok minden elavult, erőszakolt vagy téves Bibó István ránk maradt írásaiban, de a fő tanulság – amit ő demokráciának nevezett legtöbbször, máskor meg szocializmusnak – nem változik: a külső tekintélyről lemondó, szolidáris és egyenlő, tevékeny és méltóságteljes politikai közösség eszménye.

Most, hogy a tisztelt olvasó kedvéért is újraolvastam a műveit, olyasmit éreztem megint, amit már nagyon rég nem: hazafias büszkeséget.

[1] – Ld. emlékiratát: *A párt foglya voltam*, Bp.: Medvetánc/ELTE, 1988.
[2] – „Ma ismét rosszul áll 1956 ügye” (1991), Szabó Miklós: *Múmiák öröksége*, Bp.: Új Mandátum, 1995, 125. A szerző 1956-ra vonatkozó írásai a könyv 122-137. lapjain találhatók.
[3] – *I. m.*, 128.
[4] – „A kínos forradalom” (*Beszélő*, 1991), in: *i. m.*, 129.
[5] – Először megjelent Brüsszelben 1959-ben, az Európai Petőfi Kör *Az igazság a Nagy Imre-ügyben* c. kiadványában; Bibó István *Összegyűjtött munkái, 3*., szerk. Kemény István, Sárközi Mátyás, Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1983, 885-899.
[6] – *I. m.*, 885-886.
[7] – *I.m.*, 887-888.
[8] – *I. m.*, 892.
[9] – *I. m.*, 897.
[10] – *I. m.*, 899.